

Маматова А.

ТУРКСТАН КРАЙЫНДАГЫ КОЛОНИАЛДЫК БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ОРНОШУ

Маматова А.

УСТАНОВЛЕНИЕ КОЛОНИАЛЬНОГО ГОСПОДСТВА В ТУРКЕСТАНЕ

А. Mamatova

ESTABLISHMENT OF COLONIAL RULE IN TURKESTAN

УДК: 947.1(575.2) "196"

Макалада Туркстан крайындагы Россия империясынын административтик башкаруу системасынын орношу, анын өзгөчөлүктөрү, негизги принциптери, башкаруу жоболорунун кабыл алынышы туурасында болот.

This article discusses establishment of administrative governing of Russian Empire into Turkestan region, its peculiarities, main principles, and how the projects of governing were made.

XIX к. 60-80-жж. Россия империясы каратып алган аймактарды башкаруу үчүн жаңы баппсаруу сис-темасын киргизе баштаган. Эзелтен келе жаткан салтуу башкаруу системасы жоюлуп, жергиликтүү калк үчүн крайлык, областык, уездик болуштук башкаруу органдары пайда болгон. Аймакта администрациялык-аймактык системанын калыптанышы жана өнүгүү процесстери акырындык менен, падышалык бийликтин өкүлдөрүнүн иш аракеттери менен жүзөгө аша баштаган. "Орус бийлиги аймакты кошуп алуу менен, өтө этияттык менен башкаруунун жаңы элементтерин киргизе башташкан... Адеп калктын жашоо-турмушу жана мүнөзү, өжөнүн климаттык жана топографиялык шарттары менен таанышууну талап кылган, андан соң гана өз башкаруу формаларын, өз жарандуулугун киргизүү зарыл болгон..."¹.

Түркстан аймагынын, анын ичинде Кыргызстан аймагындагы администрациялык башкаруу системасынын калыптанышы жана өнүгүү маселелерине анализ жасоо менен, аларды хронологиялык тартипте бир канча баскычтарга бөлүүгө болот.

XIX к. кыргыздардын ички, тышкы саясий-экономикалык абалы күчтүү өлкөдөн колдоо табууга зарылдыгын жараткан.

1855-ж. Ысык-Көл кыргыздары Россиянын курамына өткөндөн кийин, Батыш-Сибирь генерал-губернаторлугунун жана Сибирь корпусунун генералы, командир Г.Х. Гасфорддун, подполковник М.Д. Пере-мышльский, кийин 1855-1857-жылы М.М. Хоментовский башкарган кыргыздардын Чоң Ордосунун башкаруусуна берилген. Эми бул бөлүк "Чоң ордо жана жапайы тоо кыргыздарынын бапшармалыгы деп аталып калган... Приставдын жардамчысы болуп, котормочу Файзулла Ногоев дайындалган." Жогорудагы окуялар аймактагы жаңы администрациялык системанын калыптанышынын биринчи этабынын башталышы деп эсептөөгө болот. 1856-жылы 3-ноябрдан Ысык-Көл кыргыздары Ала-Тоо округунун 1854-жылы жаңыдан түзүлгөн

Семипалатинск областынын карамагына киришет. Кийин бул кызмат 1867-жылга чейин Чоң ордо жана жапайы тоо кыргыздарынын алдындагы приставдын милдеттерин алмаштырган, аны 1859-1965-жылдары генерал-майор Г. А. Колпаковский ээлеп турган.

Ысык-Көл кыргыздарынын башчысы Боромбай Бекмуратов бугу уруусунун башкы манабы болуп дайындалып, "Чоң ордо кыргыздарынын приставынын бардык иштери боюнча жоопкер" болууга милдеттүү болгон. Мураскерлери Бугу уруусунун тартибине ылайык, Батыш Сибирь генерал-губернатору аркылуу бекитилген. Башкы манаптын маянасын Чоң Ордонун улук султандарынын маянасы менен тең төлөшкөн, б.а. жылына 343 рубль күмүш акча менен алышкан, манап болсо сиңирген кызматы үчүн Россия бийлигинен ар кандай чин ж.б. артыкчылыктарды алуу укугуна ээ болгон."³ Аскер министринин 1854-жылы 14-декабрдагы буиругу менен Боромбайга подполковник аскердик даражасы ыйгарылган. Ал маянасын убагын-да алып турганын ынанымдуу айтууга мүмкүн эмес, бирок ага маяна төлөө 1866-жылы бул кызматты жоюу жөнүндө чечим кабыл алынган соң токтотулган. Бул чечимди орус администрациясы "келечекте башкы манапты шайлоодо өз элинин кызыкчылыгы үчүн эмес, өз кызыкчылыктары үчүн түрдүү партиялардын уюштурулушун жана интригаларды токтотуу максатында" кабыл алгандыгы менен түшүндүргөн."⁴

Аймактагы администрациялык системанын калыптанышынын кийинки этабы 1865-1867-жылдарды камтыйт. Бул мезгилде, тактап айтканда 1865-жылы Орен-бург генерал-губернаторлугунун курамында Түркстан областы түзүлгөн.⁵

Аймактын ички уюмдаштыруусу империялык администрациялык традицияларга, аскердик командачылыктын жана падышалык казанын кызыкчылыктарына ылайык ишке ашырылган. Өз курамына басып алган жерлерди кошуп алуу менен падышачылык эң алгач натыйжалуу, бирок ошол эле учурда башкаруунун жана колониялык эксплуатациялоонун каражатты көп талап кылбаган системасын түзүүгө кам көргөн.

Бирок, Н.Абдурахимова, Г.Рустамовалар белгиленгендей, "Түркстанды каратып алуу акцияларын баштоо менен, падышачылык кеңири масштабдагы аймакты кошуп алууда дыкаттык менен иштелип чыккан пландары, ал турсун басып алган жерлерде башкарууну уюштурууга байланыштуу долбоорлору да болгон эмес. Мындай шартта, Түркстан генерал-губернаторлугунун администрациялык түзүлүшүн

аныктоочу нормативдик документтерди иштеп чыгуу демилгеси аскер кызматкерлеринин колуна өткөн. Ушул сыяктуу биринчи документ Жаңы Кокон линиясынын командачысы М.Г.Чернаяевдин штабында иштелип чыккан. Аскер министрлигинде бул документтин долбоору кайрадан иштелип чыгып, 6-августта Александр II тарабынан "Түркстан областын башкаруу жөнүндөгү убактылуу жоболору" бекитилген⁶.

Документте бийликти башкарууну уюштуруу системасы "аскердик-элдик башкаруу" деп атажан. Анда жаңы областагы аскердик жана жарандык бийлик аскер губернаторунун колуна топтоштурулган⁷. Биринчи аскер губернатору болуп, жогоруда айтылган М.Г.Черняев дайындалган. Ал бул кызматта 1866-жылдын февраль айына чейин аткарган, кийин 1867-жылдын жай айларына чейин бул кызматты Д.И.Романовский ээлеген.

Орус бийлиги калктын ички башкаруу иштеринде алгач байкоочу катары гана катышкан. Калкты алгачкы төрт жыл ичинде анчалык мааниге ээ боло бербеген чектөөлөр жана өзгөртүүлөр коштолгон аксакалдар аркылуу, сарттарда болсо казылар, кыргыздарда улук бийлер жана жөнөкөй бийлер аркылуу башкарышкан.

Н.Южаковдун пикири боюнча: "Алгачкы төрт жылы аймак өтө алсыз, бир аз сандагы эле орус аскерлери менен башкарылган же бул орус аскерлеринин жөнөкөй эле аскердик машыгуусу болгон."⁸ Н.Южаков администрация өкүлү катары, өз эмгегинде анын оң жактарын гана көрсөткөндүгү шексиз. Чындыгында "Түркстан областын башкаруунун убактылуу жоболору" ишке киргизилгендигинин натыйжасында, аймакта Россия империясынын кызыкчылыгын жактаган кадимки эле оккупациялык режим түзүлгөн. Жаңы администрациялык-аймактык системанын калыптануусунун биринчи этабында эки эзүүнүн: россиялык полициялык-бюрократиялык системанын жана жергиликтүү башкаруу формаларынын орнотулушу, анын өзгөчөлүктөрүнүн бири катары кароого болот.

Бирок, "1865-жылкы аймакты башкаруунун убактылуу жоболорунда" белгиленген Орто Азия колониялык ээликтерин башкаруу иш жүзүндө, баштапкы этабында эле натыйжасыздыгын көрсөткөн. Биринчиден, салык системасы натыйжалуу деңгээлге коюлган эмес, экинчиден бекитилген тартип падышалык режимге каршы турушкан уруулук аристократия, ири жер жана мал ээлери, дин кызматкерлери ж.б. калктын жергиликтүү социалдык катмарынын саясий таасирин жоюуга күчү жеткен эмес. Үчүнчүдөн, область Оренбург генерал-губернаторуна баш ийгендиктен, Түркстан администрациясынын пассивдүү иш жүргүзүүсүнө алып кеткен.

Биринчилерден болуп, М.Г. Чернаяевдин ордуна дайындалган аскер губернатору Д.И. Романовский ушундай мүнөздөгү жыйынтык чыгарган. 1866-жылы ал Түркстанды колония катары эмес, аймакты империянын бир бөлүгү катары жана Россиянын өзүндөгү буржуазиялык реформалар процессинде түзүлгөн мамлекеттик мекемелер системасын

аймакта бара-бара түзүү сунушу менен өкмөткө кайрылган⁹.

Ушундай шартта, 1865-жылы кыргыздарды келечекте башкаруунун долбоорун түзүү жана башатын үйрөнүү максатында, атайын комиссия (Талаа комиссиясы) түзүлгөн. Талаа комиссиясын (Степная комиссия) түзүүнүн жана түздөн-түз уюштуруучусу аскер министри Д.А. Милютин болгон. Комиссиянын курамына Ички иштер министрлигинен - Ф.К.Гирс (төрагасы), Аскер министрлигинен - А.К. Гейнс, Оренбург администрациясынан - К.Г.Гутковский, Батыш Сибирь администрациясынан - А.П. Проценко кирген¹⁰.

Падышанын буйругу менен Талаа комиссиясы жаңы өлкө жана анын элдери жөнүндө жеринен маалыматтарды дыкаттык менен жыйнашкан жана аларга таянып, Түркстан аймагын башкаруу жөнүндөгү жобонун долбоору түзүлгөн. 1867-жылы июндун аяк ченинде Талаа комиссиясы "Түркстан генерал-губернаторлугунун Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтарында башкаруу жөнүндөгү жоболордун" долбоорун иштеп чыгышкан.

1868-жылдын башында Талаа комиссиясы тарабынан иштелип чыккан "Оренбург жана Батыш Сибирь генерал-губернаторлугундагы Урал, Тургай, Акмоло жана Семипалатинск областтарында башкаруу жөнүндөгү жободо" айрым жерлери гана алынбаган (башкы башкармалык, жерди пайдалануу эрежелери, дин кызматкерлеринин иштерин көзөмөлдөө ж.б.), Түркстан генерал-губернаторлугундагы башкаруу системасы сунушталган.

Эки долбоор тең өкмөттүк мекемелерде талкууга коюлган. Падышалык төбөдөрдүн бардык сын-пикирлери долбоорду аймактагы падышачылыктын саясатына ылайыкташтырууга багытталган.

1867-1868-жылдары Убактылуу Жобонун иштелип чыгып, кабыл алынышы Талаа комиссиясынын иш аракеттеринин акыркы этабы болгон. Бул иштердин жүрүшүндө жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен, аймакта россиялык үлгүдөгү мамлекеттик түзүлүштү киргизишип, башкаруунун жаңы принциптери негизделген.

Александр II комитеттин көпчүлүк мүчөлөрүнүн пикирин колдоп, 1867-жылы 11-апрелде долбоорго кол койгон. Бул долбоордун негизинде 1867-жылы 11-июлда Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөн. Ушул жылдан тартып, Түркстанда администрациялык системанын калыптануусунун экинчи этабы башталган.

Аймактын биринчи генерал-губернатору болуп, генерал-адъютант К.П.Кауфман дайындалып, аны 1882-жылга чейин башкарган. Н.Южаков: "ал орус бийлигин бекемдеп... ал катуу тартип орнотуп, жаңы башкарууну киргизген, орус жарандуулугунун башатын киргизген... Өлкөнү кыдырып, анын калкы, жашоо-турмушу, мүнөзү, жергиликтүү шарттары менен таанышып чыгып, генерал-адъютант Кауфман жоболордун долбоорун толугу менен жетекчиликке алып жана анын штаттары боюнча, аймакты жаңыча башкарууну уюштурууну баштаган. Жаңыдан түзүлгөн генерал-губернаторлуктун башкаруу түзүмүнүн негизги жоболору төмөнкүлөр: 1) аскердик жана

администрациялык бийликтин бөлүнбөстүгү жана анын бир колго топтолушу; 2) жергиликтүү калктын саясий мүнөзгө ээ болбогон, бардык маселелер боюнча ички башкаруусу, элдин ичинен шайлоо жолу менен анын каада-салттарына ылайык өздөрүнө ыйгаруу.¹¹ Түркстан аймагы Оренбург башкаруучулук бийлигинен бөлүнүп чыккан.

Россия ээликтеринин кеңейишинен улам, Түркстан генерал-губернаторлугуна Орто Азиянын жаңыдан каратып алган жерлери да кошулган. Алгач анын курамына Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтары кирген¹². Кийинчерээк, каратылып алынган территориялардын эсебинен кошумча: 1868-жылы борбору Самарканд шаары болгон Заравшан округу; 1874-жылы - борбору Петроалександровск болгон Амударыя бөлүмү; 1876-жылы - жоюлган Кокон хандыгынын ордуна борбору Жаңы Маргелан (Фергана) болгон Фергана областы түзүлгөн.

Натыйжада, Түркстан генерал-губернаторлугунун курамы беш областтан: Сыр-Дарыя, Фергана, Самаркан, Жети-Суу, Закаспий областтарынан турган.

Бул областтар уезддерге бөлүнгөн. Алсак, Жети-Суу областы Сергиеполь, Копал, Верный, Ысык-Көл жана Токмок уезддерине бөлүнгөн. Кийинчерээк, 1899-жылдын 1-июлунан бул область төмөндөгүдөй алты уезддерге бөлүнгөн: Верный, Жаркент, Копал, Лепсин, Пишпек, Пржевальск¹³.

1868-жылы Сыр-Дарыя областынын курамында Аулие-Ата, Казалинск, Курамин, Перов, Түркстан, Ходжент жана Чымкент уезддери уюшулган. Ташкент шаары өз алдынча администрациялык бирдик болгон.

1886-жылы кабыл алынган "Түркстан аймагын башкаруу боюнча жаңы жоболор" иш жүзүндө Октябрь революциясынын жеңилине чейин өкүм сүргөн.

1867-жылдагы убактылуу жана 1886-жылдагы "Жоболорду" салыштырган учурда, алардагы Россия империясынын саясатынын башкы багыты болгон аймакты акырындап, Борбордук Россия менен бириктирүү тенденциясын күчүндө калтыруу аракети таасын байкалат. Генерал-губернатор болсо областтык башкаруунун үстүнөн бийлигин күчөткөн. Ал эми отурукташкан жана көчмөн калктын жергиликтүү башкаруу системасы андай деле өзгөрүүгө дуушар болгон эмес. Болуштук бийликтердин жана айыл башкаруучуларын шайлоо 1867-жылдагы "Жоболорго" ылайык, бардык чектөөлөрү менен сакталып калган.

Бир жагынан, К.П.Кауфмандын пикири боюнча, администрациялык башкаруу системасын киргизүүнү уюштурууда этият мамиле кылуу зарыл болгон: мүмкүнчүлүктүн жетишинче катуу тартип жана тынчтык орнотуу, калктагы ар кандай жаман башталыштардын алдын алуу, салык төлөмдөрүн камсыз кылуу, кошуна элдер менен тынчтык мамилелерин түзүү, Россия империясынын жаңы бөлүгүндө тажрыйбаны жана билимди пайдалануу менен уюштуруу иштерин жүргүзүүгө даярдык көрүү керек болгон¹⁴. Башкаруунун жаңы системасын киргизүүдө мамлекеттин материалдык чыгым-

дарын мүмкүн болушунча азайтуу жана ар бир областтын өзгөчөлүктөрүн эске алуу максаттары коюлган.

Администрациялык башкаруу системасынын калыптануу жана өнүгүүсүнүн экинчи этабын мүнөздөөдө, "аймакты аскердик бийлик башкарганын, бирок ал жалпы жарандык мыйзамдардын жана атайын өзгөчө абалдын негизинде иш жүргүзгөндүгүн; цивилизациялуу элдердин коомдук өз алдынча башкаруу үлгүсүнө ылайык, элдик коомдук башкаруу шайлоого негизделгендигин" белгилөө керек¹⁵.

Ошентип, Түркстандын администрациялык системасынын мүнөздүү белгилеринин бири катары, биринчиден, аскердик жана администрациялык бийликтин бир адамдын колуна топтолгондугу эсептелет. Бирок, Южаков администрациялык жана аскердик бийликтин бир адамдын колуна топтолушун туура эмес деп эсептеген. Ушундай эле көз карашты өз отчетунда жашыруун кенешчи Гирс да билдирген. Ал "аскердик жана жарандык бийликтин бир адамдын колуна топтолушун пайдалуу деп саноого мүмкүн эмес. Бул көрүнүш өз кезегинде аймактын башкы начальниги жана аскер губернаторунун аскерлерди башкарууга убактысынын көбүн кетирээрин жана ошентип, алардын бардык күчүн жана убактысын аймакты жакшыртууга жумшоосуна тоскоол болгон, натыйжада анын экономикалык, ошондой эле саясий өнүгүүсүн кыйла артка тарткан"¹⁶ - деген.

Ошентип, генерал-губернатордун юридикалык жактан чектелбеген эбегейсиз зор бийлиги өкүм сүргөн. Ал аймакты аймактык, областтык, уезддик жана болуштук башкармалыкка бөлүнгөн татаал бюрократиялык аппараттын жардамы менен башкарган.

Бул башкаруу системасынын башкы звеносу катары, 1867-жылы түзүлгөн Түркстан генерал-губернаторунун Канцеляриясы эсептелген. Ал аткаруучу орган катары штаттык жана инспектордук тартиптеги, ошондой эле жер жана салык маселелерин, жол курулаштары жана тоо иштери, Чыгыш өлкөлөрү менен байланышкан иштерди чечишип, кадр маселелерин карашкан. Мындан тышкары, Канцеляриянын төбөлдөрү аймакты башкаруу боюнча ар кандай нормативдик актыларды даярдоого жана аларды турмушка ашырууга катышкан¹⁷.

Областтык башкармалыктар үч бөлүмдөн турган, алардын саны аймакта колониялык режимдин бекемделиши менен өскөн. Эгер, 1867-жылы Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтарында үч гана: бөлүштүрүү, чарбалык жана соттук бөлүмдөр болсо, кийинчерээк 80-жылдары чектерди аныктоочу, курулуш, айылдык-врачтык, ветеринардык жана эсеп-кысап бөлүмдөрү ачылган¹⁸.

Аймактын администрациялык системасынын түзүмүндө, башында уезддик начальник турган жана ага уезддин аймагында жайгашкан аскерлер баш ийген уезддик администрация болгон. Мындан тышкары, ал түзөөчү, полицмейстер, земский начальник, шаар башчысы, жер салыктары боюнча иштердин төрагасы да болгон¹⁹.

Уезддик начальниктен тышкары, уезддик администрациянын өздүк курамына анын жардамчылары жана канцелярия да кирген.

1867-ж. "Жобого" ылайык, Түркстандагы көчмөн жана отурукташкан калкты башкаруу бирдей болот деп жарыяланган. Бирок иш жүзүндө ар кандай жүргүзүлгөн. Көчмөн эл ар бир уездде болуштуктарга, алар болсо айылдарга бөлүнгөн. Алардагы администрациялык жана полицейлик бийлик үч жылдык мөөнөткө шайланган жана областтын аскер губернатору тарабынан бекитилген болуштук башкаруучулардын жана айыл старшиналарынын колуна топтолгон.

Ошентип, Түркстан крайында XIX к 90-жылдарынын баш ченинде аймактагы колониялык бийликтин таасиринин жогорулашы менен, XX к. экинчи жарымынан тартып ири элдик каршылык көрсөтүү кыймылдары башталган.

Түркстанды администрациялык жактан өзгөртүү боюнча акыркы аракеттер 1916-жылы биринчи дүйнөлүк согуштун жана Орто Азия жана Казакстанда 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылынын учурунда болгон. Бул аракеттер IV Мамлекеттик Думанын сессияларында 1916-жылкы Орто Азиядагы көтөрүлүштүн себептери жөнүндө кызуу талкуулашкан Россия буржуазиясы тарабынан колдоого ээ болгон. Ар түрдүү партиялардын өкүлдөрү өкмөттү кескин сындашып, көтөрүлүштүн негизги себептери катары, жергиликтүү калктан оорук жумуштарына алуу жөнүндөгү падышанын буйругунун "мыйзамдуулуктун жана укуктун жөнөкөй эле бардык талаптарын" бузуу менентурмушта ишке ашырылышын эсептешкен. Алар билдиргендей, көтөрүлүш "жогорудагылардын түркөйлүгү жана акылсыздыгынын" жыйынтыгы эле эмес, "жергиликтүү башкаруу системасынын бузулушу", "администраторлордун крепостнойлук укугунун" аймакта өкүм сүрүүсү 1886-жылдагы эски жоболорду кыска мөөнөт ичинде кайра кароону талап кылышкан²⁰.

Адабияттар:

1. Южаков Н.Д. Итоги 27 летнего управления нашего Туркестанским краем. - Спб, 1891, -12-б.
2. Кыргызстан-Россия. История взаимоотношений (XVIII-XIX в.в.). Сб.док. и материалов. - Б., 1998.-184-б.
3. Ошол эле жерде -176-б.
4. Ошол эле жерде. - 299-б.
5. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край, тайного советника Гирса. - Спб., 1883. - 2-б.
6. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX -1 четверти XX вв. - Ташкент, 1999.-35-б.
7. Тиллебаев С.Б. Система административно-территориального управления в Туркестанском крае в конце XIX - начале XXв. И участие в ней представителей местного населения (на примере Ферганской области)- Автореф.дис- с.. док.ист.наук. - Ташкент, 2006. - 13-б.
8. Южаков Н.Д. Аталган эмгек - 13-б.
9. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Аталган эмгек - 23-б.
10. Осеков Б. Организация и деятельность Степной комиссии (1865-1868 гг.). - Автореф.дисс.. канд.ист.наук - М., 1987.-9.
11. Южаков Н.Д. Аталган эмгек -14-б.
12. Отчет Гирса... - 3-б.
13. Административное устройство, оседлые пункты и човые волости Семиреченской области. - Верный, 1913. -1-б.
14. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917г.г.).- М., 2004. - 282-б.
15. Проект всеподданнейшего отчета К.П. Кауфмана... -46-б.
16. Южаков Н. Аталган эмгек. -15-б.
17. Гире Ф. Аталган эмгек.- 45 - б.
18. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Аталган эмгек - 29-б.
19. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Аталган эмгек. - 32-б.
20. Проект всеподданнейшего отчета К.П.Кауфмана... 43-б.
21. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Аталган эмгек. -71-б.

Рецензент: к.и.н., доцент Дыйканова Ш.